

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 14 ร่างตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่องบอกข่าวเมืองอังวะรบกับอังกฤษ
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 15 สำเนาใบบอกเมืองเชียงใหม่
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 52 สำเนาคำให้การเมืองเชียงตุง- ว่าด้วยราชการทัพทางเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 43 สารตราทัพพระยาจักรี ถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องการจัดตั้งเมืองเชียงแสน และให้คอชระวังกองทัพพม่า
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 227 จดหมายเหตุของพระยาเชียงใหม่ เรื่องพม่ากับพวกขางแดงรบกันที่เมืองขวมเก่าและข่าวราชการต่าง ๆ ทางเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 252 หนังสือพระยาเชียงใหม่ หนังสือเมืองนครลำปางถึงเมืองกำแพงเพชร ว่ามีตราพระราชสีห์โปรดให้น้องของท่านขึ้นมาสืบข่าวราชการในเมืองเชียงตุง เมืองประ เมืองสาด และยางแดง
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 281 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ ถึงพระวิเสสสื่อไชย เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ว่าด้วยเรื่องกรมวงศาสนิทจะให้เงินยี่ เงินหลี่ ขึ้นไปซื้อนาของนายมา นายตีที่จะขาย ให้กรมการเมืองช่วยเหลือให้สะดวกแก่การซื้อที่ด้วย
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 17 ชื่อสารตราถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราช
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 34 ใบบอกพระรัตนเมืองแก้วถึงพระยาศรีสหะเทพฯ บอกข่าวราชการต่าง ๆ ของหัวเมืองในราชการทัพเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 11 เรื่องบัญชีมหาดไทย กลาโหม กรมท่า
- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 41 ว่าด้วยเรื่องเจ้าพระยามรราชเป็นเจ้าพระยาภูธรราชภัยและข้าราชการกรมเมืองต่าง ๆ

- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 78 ประกาศแต่งตั้งและเลื่อนเจ้ากรม
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 7 คำแปลหนังสือพิมพ์เรื่องพม่าทำสงครามกับอังกฤษ
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 13 เรื่องบัญชีคนหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งเกณฑ์ไปราชการทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 14 บัญชีคนในกองทัพเจ้าพระยาสุรเมราช
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 15 ร่างตราเรื่องทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 27 ว่าด้วยข้อราชการเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 33 ร่างสารตราถึงกรมการผู้รักษา-ราชการเมืองพิชัย เรื่องกระแสพระดำริขึ้นไปถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาแม่ทัพหลวง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 34 ศุภอักษรร่างสารตราถึงเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน เรื่องตั้งกรมหลวงวงศาธิราชเป็นแม่ทัพหลวงตั้งให้เจ้าพระยาสุรเมราชเป็นแม่ทัพหน้ายกไปตีเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 35 สำเนาแปลใบบอกเมืองเชียงใหม่ว่าด้วยเรื่องราชการทัพเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 57 ร่างตราน้อยถึงพระยาสุพรรณ - พระปลัดกรมการ นายข้า รับเงินกรมหลวงวงศาธิราชไปตกข้าวและไม้เสาและเอาผ้าลายไปจำหน่าย ณ เมืองสุพรรณ
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 72 หนังสือว่าด้วยเรื่องเจ้าพระยาสุรเมราชปรึกษาราชการเรื่องทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 76 พระบรมราชโองการถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิก ว่าด้วยข้อราชการทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 92 พระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิก ยกทัพไปเชียงตุง
- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 98 ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิกเสด็จไปทัพเชียงตุงได้พระแก้ว

- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 144 ท้องตราตอบเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าพระยาสมรราชฯ เรื่องกองทัพหลวงตีเมืองเชียงตุงไม่สำเร็จให้เลิกทัพลงมา เฝ้า
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 4 ระยะเวลายกกองทัพ กองทัพกรมหลวงวงศาฯ ยกไปจากกรุงเทพฯ ตลอดถึงเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 13 ร่างจดหมายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ถึงพระยารามคำแหงให้นำกราบทูลกรมหลวงวงศาฯ ว่าด้วยราชการทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 14 บัญชีเกณฑ์เลขหัวเมืองเตรียมเข้า กองทัพรับเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 15 คัดสำเนาหนังสืออังกฤษ ว่าด้วย เหตุการณ์ทางเมืองพม่ากับอังกฤษปะทะกันขึ้น
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 16 บัญชีจำนวนคนและอาวุธพร้อมทั้ง สัตว์พาหนะซึ่งเกณฑ์เข้ากองทัพยกไปตีเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 17 บัญชีสิ่งของซึ่งกรมหลวงวงศาฯ ขอไปใช้ราชการในทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 19 ร่างสารตราถึงหัวเมืองต่าง ๆ มีเมืองชยันต นครสวรรค์ พิจิตร พิษณุ พิษณุโลก ตาก กำแพงเพชร เติญ เรื่อง เกณฑ์เลขเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาฯ และทัพเจ้าพระยาสมรราชฯ ยกขึ้นไปตีเมือง เชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 33 ร่างตราถึงพระยาสิทธิ์ราชฤทธิไกร เรื่องให้เชิญกรมหลวงวงศาฯ เสด็จกลับกรุงเทพฯ ส่วนกองทัพเจ้าพระยาสมรราชฯ ให้ ถอยลงมาตั้งค่ายที่บ้านท่าอิฐ
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 35 คัดบอกกรมหลวงวงศาฯ แม่ทัพ หลวงว่าด้วยข้อราชการทางเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 70 ร่างสารตราถึงพระยาสิทธิ์ราชฤทธิไกร หอสุมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 87 พระราชดำรัสถึง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ให้เอาเมืองเชียงตุงให้จงได้

- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 2 สำเนาจดหมายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กราบทูลกรมหลวงวงศาฯ เรื่องข่าวราชการในกรุงเทพฯ และข่าวอังกฤษจะแต่งทูต เข้าเจริญทางพระราชไมตรี
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 27 บัญชีเกณฑ์ปืนแลคนในหัวเมืองต่าง ๆ ไปในกองทัพเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 53 ร่างตราถึงพระยาสิทธิราช เมืองแพร์ โปรดเกล้าฯ ให้หากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชกับเจ้าพระยาสมรราชกลับกรุงเทพฯ
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 55 ร่างตราถึงเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เรื่องกรมหลวงวงศาแม่ทัพหลวงเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 62 คำให้การพวกเงี้ยวเรื่องราชการ ทับเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 67 ร่างตราถึงเจ้าพระยาสมรราช มารดาป่วยมากให้กลับลงไปรักษามารดา
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 115 จดหมายเทศุพระเจ้าน้องยาเขอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ออกทัพไปตีเมืองเชียงตุงและกลับถึงกรุงเทพฯ
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 14 หนังสือสัญญาว่าด้วยในระหว่าง กรุงสยามกับกรุงอังกฤษได้ตั้งให้เซอร์ ฮอน เบาริง ซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่มาทำสัญญา ทางพระราชไมตรี
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1217 เลขที่ 34 จดหมายหัวเมืองฝายเหนือว่าด้วย ข้อราชการทัพทางเมืองเชียงตุง
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1217 เลขที่ 178 ร่างตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาสมรราช เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสมรราชลงมาเฝ้า เพื่อชี้แจงข้อ ราชการทางเมืองเหนือ
- ____. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 210 สำเนาลายพระหัตถ์กรมหลวง วงศาธิราชสนิท ถึงองค์สมเด็จพระนโรดมเรื่องตอบรับเครื่องราชบรรณาการ หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 148 ว่าด้วยเรื่อง พงศาวดารบางช้าง พระยาอภัยธรรมแก้วได้ชำระโดยคำสั่งกรมหมื่นวงศาสนิท

- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 157 คัดบอกเมืองกำแพงเพชร กาฬสินธุ์ พระยากำแพงกรมข้างบอกเรื่องกรมหลวงวงษาธิราชฯ ให้เบิกไม้ขนสัก และเกณฑ์ไพร่หลวงกรมข้างทำเพนียดแลพลับพลาเชิงเทียนที่กรุงเก่า
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 107 จดหมายกรมหลวงวงษาธิราชสนิทถึงเมืองหลวงพระบางเรื่องให้จัดหาบุตรหลานหญิงชายลงไปทูลเกล้าถวายมา ณ วัน 3 4 ค่ำ
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 75 พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาฯ จดหมายกระแสรบราชดำริถึงพระยาราชวรานุกูลฯ ให้หลวงจงพยุหะถือไปว่าสนองโสออกไปคิดอ่านตั้งกองช่องสมผู้คนเป็นการใหญ่ ปรีะภาคีศก
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 101 คำให้การเรื่องพระบรมวงษ์เธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทยืมเงินพระภักดี และยังค้างอยู่
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 71 ร่างจดหมายกรมหลวงวงษาฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ถึงเจ้าพระยามุขมนตรี ให้เร่งพระยาราชวรานุกูลรีบพาองค์พระนโรดมเข้ามากรุงเทพฯ
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 86 จดหมายเรื่องท่านผู้หญิงสายร้องขาดภาษีเงิน กล่าวโทษกรมวงษา เจ้าพระยารวิวงษ์ และพระยาศรีพิพัต
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 170 จดหมายกรมหลวงวงษาธิราชสนิทถึงเจ้าพระยามุขมนตรี
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 192 บัญชีภาษีอากร กรมหลวงวงษาธิราชสนิทฯ สลักหลังทางว่าจำนวนสิ่งของส่งในพระบรมมหาราชวัง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 232 จดหมายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทถึงพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ฯ เรื่องให้จัดการชำระความมองยักโคด้วยตนเอง
- ____. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 68 ร่างลายพระหัตถกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เรื่องจดหมายคำตักเตือนแนะนำให้เจ้าพระยามุขมนตรี คิดอ่านปรึกับพระยาสิทธิ์ราชฤทธิไกร ในการที่จะระงับพวกเจ้านายเขมรที่วิวาท

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1224 เลขที่ 74 ร่างลายพระหัตถ์
กรมหลวงวงษาฯ ถึงพระยาราชวราณกุล ถามความเห็นในเรื่องพระยาสวรรค์โลก
พระยามนตรีจะขอยกเมืองโพธิสัตว์มาขึ้นกรุงเทพฯ
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1224 เลขที่ 86 ร่างสารตราลายพระหัตถ์กรมหลวง
วงษาฯ ถึงพระยาราชวราณกุล ว่าด้วยกงสุลอังกฤษในแขวงเมืองเขมร ห้ามไม่ให้
ขายเครื่องสาตราวุธให้แก่ผู้อื่น ซึ่งมีได้เป็นผู้ครอบครองเมืองเขมร
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1224 เลขที่ 117 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวง
วงษาศิราชสนิท เรื่องคราวเสด็จประเทศเมืองเพชรบุรี
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 151 จดหมายพระเจ้าน้องยาเขอ
กรมหลวงวงษาศิราชสนิท ถึงเจ้าพระยามุนมนตรี เรื่องราชการทางเมืองเขมร
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1225 เลขที่ 99 จดหมายถวายนกรมหลวงวงษาศิราช-
สนิท เรื่องเสด็จนครศรีธรรมราช และเรื่องก้องเมืองปักกิ่ง
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1225 เลขที่ 113 จดหมายถึงกรมหลวงวงษา ว่า
ด้วยคดีความกับตันเบรนและเจ้าเชียงใหม่
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 เลขที่ 28 กระแสรับสั่งกรมหลวงวงษาฯ ให้
ทำหนังสือให้เจ้านครเมืองน่านถึงนายเทพวงศ์หลานมหาไชย เรื่องครวล้อซึ่งตกอยู่
เมืองน่าน
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 เลขที่ 95 จดหมายถึงกรมหลวงวงษาฯ เรื่อง
ตำราช้าง
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 เลขที่ 114 พระบรมราชโองการเรื่องทำ
เบี้ยอัฐ เบี้ยโสฬสปลอม
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 เลขที่ 116 จดหมายถึงกรมหลวงวงษาศิราช-
สนิท เรื่องขณมาขุนนับแต่วันประสูติ
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 เลขที่ 157 พระราชหัตถเลขา เรื่องสั่งตั้ง
ประธานทำสัญญากับอังกฤษ
- ____. จดหมายเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227 เลขที่ 67 สำเนาจดหมายเจ้าพระยาภูธราภัย
ถึงมิสันอกซ์ กงสุลอังกฤษขอขึ้นแจ่งตำแหน่งหัวเมืองประเทศราช ซึ่งขึ้นกับกรุงเทพฯ

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227 เลขที่ 145 จดหมายเรื่อง
พระราชทานพรในงานแซ่ฮิดกรมหลวงวงษาธิราชสนิท

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1227 เลขที่ 232 เรื่องร่างตราน้อยและจดหมาย
เรื่องให้ชำระความมองยักโค

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1229 เลขที่ 102 จดหมายถึงกรมหลวงวงษาธิราช-
สนิท และพระยาศรีนัฒน์ราชา เรื่องห้ามคนมิให้คนสูบฝิ่น

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ.1239 เลขที่ 102 จดหมายถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท
และพระยาศรีนัฒน์รัตนราชา

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 25 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวง3
วงษาธิราชสนิท ว่าด้วยหนังสือพิมพ์ลงข่าวเรื่องอ้ายฟองลิกาผู้ร้าย

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 30 พระราชกระแสเรื่องความ
เล่าลือ 3 ประการและอื่น ๆ

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 49 หนังสือพิมพ์เรื่องพม่ารบกับ
อังกฤษ

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 153 ว่าด้วยเรื่องกรมหลวง-
วงษาธิราชสนิท ทำภาษาไม้ซุง

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 157 เรื่องกรมหลวงวงษาธิราช-
สนิทกราบทูลเรื่องจ่ายเงินใช้ค่าโค

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 165 เรื่องกรมหลวงวงษาธิราช-
สนิทกราบทูลเรื่ององค์พระหริรักษ์กับบาทหลวงฝรั่งเศส คิดเห็นว่าฝรั่งเศสมีอำนาจ
เป็นชาติใหญ่ได้เมืองไซ่ง่อน

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 337 พระบรมราชโองการ ถึง
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ฯลฯ เรื่องนายตัน นายโมรา นายฉาย อ้ายจรเป็นผู้ร้าย

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 339 พระบรมราชโองการ ถึง
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เรื่องการเฝ้าฟังราชการ

____. จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 366 หนังสือพิมพ์ลงข่าวเรื่องอ้าย
ฟองลิกาลักนาฬิกากับสายสร้อย

- ____. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 488 เรื่องขุนนางกราบบังคมทูล
ให้กรมหลวงวงษา ถวายพระโสดแทนหลวงศรีศักดิ์
- ____. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 489 จดหมายเทศุกรมหลวง-
วงษาราชสนิท ถึงฮารีปากอัสแกว เรื่องสัญญาอำนาจศาล
หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 515 เรื่อง
กรมหลวงวงษาราชสนิทกราบทูลฮารูปขนานหนึ่ง

หนังสือ

กริสโวลด์, เอ.บี. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าและวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลโดยหม่อมเจ้า
สุภัทรดิศ ดิศกุลช. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511 (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์
พระราชทานวันที่ 1 ตุลาคม 2511

ดิศ ดิศกุล. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508.

กระสาปนกิจโกศล, พระยา. บันทึกความทรงจำ ของพระยากระสาปนกิจโกศล (โหมด
อมมาตยกุล). ใน วันสกลอมมาตยกุล. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นกรมการ-
ปกครอง, 2520. (ที่ระลึกในงานชุมนุมอมมาตยกุล 2520).

จดหมายเทศุเรื่องทัพเชียงตุง. พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2459. (พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพนายพลเรือตรี พระยานาวาพลพยุหรัักษ์ (ม.ล.พิน สนิทวงศ์).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521. (พิมพ์ในงานฉลอง
ครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521).

จอห์นสัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423 - 2473.
แปลโดย พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2530.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเทศุพระราชกิจรายวัน ภาค 5 และ
ภาค 6 [ม.ป.ท.], 2524. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พัน-
ตำรวจเอก เพลิน ศรีสาคร และนางกัณหา ศรีสาคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
วันที่ 21 ธันวาคม พุทธศักราช 2514).

. ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : กรุงสยามการพิมพ์, 2515. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายบุญเกื้อ พรหมพานิช ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2505).

. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 33 บรรพภาคพระบรมมเทศนา เจลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469. (พระวิมาดาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัด โปรดให้พิมพ์ในงานพระชันมาสู่สมมงคลเมื่อปีชาล พ.ศ. 2469).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบรมมเทศนาเจลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ วันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันอังคารที่ 31 มีนาคม พุทธศักราช 2530).

. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหากษัตริย์. พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2479. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โปรดให้ตีพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าอรพิมพ์ เพ็ญภาคย์ ณ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2479).

. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2528.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2522.

. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. กรุงเทพฯ : หจก. กิตติวรรณ, 2529.

แซน ปัจจุบันท์. ประวัติการทหารเรือไทย. พระนคร : โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารเรือ, 2509.

ญาคา ประภาพันธุ์. ระบบเจ้าภาชีนาชอากร สมัยกรุงเก่า ยุคต้น กรุงเทพฯ : บางกอก
การพิมพ์, 2524.

ณัฐวดี สุกธิสงคราม. กษัตริย์วังหน้า. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แพร่การช่าง, 2514.

_____ . พระประวัติและงานสำคัญของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น 2 กรมหลวงวงษาธิราช
สนิท. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2524

ณัฐวดี สุกธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ : เจริญ
แพร่พิทยา, 2516.

คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. เล่ม 2,3.
กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, 2527.

_____ . ความทรงจำ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517.

_____ . คำแปลปาฐกถาเรื่องคติของฝรั่งเข้ามาเมืองไทย. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร, 2478.

_____ . ตำนานวังหน้า. ม.ป.ท., 2524

_____ . ไทยรบพม่า. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2520.

_____ . นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517.

_____ . นิราศสุนทรภู่. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514

_____ . ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

_____ . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26 เรื่องตำนานวังเก่าในกรุงเทพฯ และประชุม
พงศาวดาร ภาคที่ 13 (บางตอน). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2532. (พิมพ์อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบวร ชีมากร ณ เมรุวัดศรี
ทศเทพวรวิหาร กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ 3 สิงหาคม พุทธศักราช 2532).

_____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2. 2 เล่ม. พระนคร : โรง
พิมพ์คุรุสภา, 2505.

_____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5. พระนคร : องค์การค้าของ
คุรุสภา, 2504.

_____ . 52 ประวัตินักคิดสำคัญ. พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2509

ตรี อมาตยกุล, ประวัติบรรพบุรุษและสกุลวงศ์อมาตยกุล พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์
2507. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาปฏิภาณพิเศษ (อเล็ก
แซนเดอร์ อมาตยกุล) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 30 มีนาคม 2507

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, เล่ม 2

พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

_____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, กรุงเทพฯ : องค์การค้า-
ของคุรุสภา, 2521.

_____ . หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.

ทรงศรี อาจอรุณ. การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย, 2506.

ธวัช รัตนากิชาติ. บันทึกเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ไทย. พระนคร : โรงพิมพ์กรมสาร-
บรรณทหารอากาศ, 2513. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางศรีนวล ตัน-
ตราภรณ์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ที่ 27 เมษายน พุทธศักราช
2513).

นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ,
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สำเนาสมเด็จ. เล่ม 3, 4 และ 22.
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

นันทา วรเนติวงศ์. ชีวประวัติเซอร์ เจมส์ บรีด ราชยาแห่งซาราวัคผู้เป็นราชทูตของอังกฤษ
มาประเทศสยามในพ.ศ.2393. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2514.

นายหนวย (นามแฝง). หมอปัดเลย์กับกรุงสยาม และอเมริกันชนแรก. พระนคร :
รัชดารมภ์, 2508.

นิธิ เอี้ยวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523.

_____ . ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตน-
โกสินทร์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

แบรดเลย์, วิลเลียม แอล. สยามแต่ปางก่อน แปลโดย ศรีเทพ วาหวงส์ และศรีลักษณ์ สง่าเมือง.
กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

เปลื้อง ณ นคร. ประวัติวรรณคดีไทย. พระนคร : บุญส่งการพิมพ์, 2503.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ. กรุงเทพฯ : หจก. สีวพร, 2517. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสีรี) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 เมษายน พุทธศักราช 2517).

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 12 "เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์" พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2506. (คณะข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเทียม ลदानนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2506).

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 "จดหมายเหตุมิชชันนารี อเมริกันเข้ามาในประเทศไทยสยาม"
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2511.

ประยูร สิทธิพันธ์. ราชสำนักไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.

ประยูร พิศนาคะ. 50 เจ้าพระยาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. ธนบุรี : ป.พิศนาคะ การพิมพ์, 2505.

ประวัติศาสตร์และนิพนธ์กึ่งทหาร, กอง. ประวัติกองทัพไทยในรอบ 200 ปี พ.ศ. 2325 - 2525. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2525.

ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล "บุนนาค". กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520.

พิพาดา ยิ่งเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2394). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

เพ็ญศรี คุ้ม. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม). กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527.

เฟลตัส, ฮอร์จ ฮอสส์. ดร.เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุริยบรรณ, 2525.

. หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4. แผลและเรียบเรียงโดย กองครีส์เตียนศึกษา
สภาคริสตจักรในประเทศไทย. พระนคร : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2504.

ภาวดี มหาพันธ์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2526.

รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394 - 2475). ภาควิชาประวัติ-
ศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน, 2524.

มงเซ็ญเอร์, ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ
: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520.

มนัสวี อุดหนุนนท์. ประวัติการแพทย์มิชชันนารีในประเทศไทย. พระนคร :
กองคริสเตียนศึกษาแห่งสภาคริสตจักรในประเทศไทย, [ม.ป.ป.].

มหิดล, มหาวิทยาลัย. ที่ระลึกวาระครบ 100 ปี แห่งวันประสูติพลเอกสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร วันที่ 12 พฤศจิกายน 2528. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2528

มอฟแน็ท. แอ็บบ็อต โลว์. แผ่นดินพระจอมเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ :
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521.

ราโชไทย, หม่อม. นิราศลอนดอน และจดหมายเหตุ เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษใน
รัชกาลที่ 4. พระนคร : โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, 2508.

ริกส์, เฟรด ดับบลิว. การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า. แปลโดย อมร โสภณ-
วิเศษรัฐวงศ์และเอกวิทย์ ฅ กลาง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่ง
ประเทศไทย, 2519.

เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.
(พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานใน
งานพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์
ณ เมรุท้องสนามหลวง ปีมะเส็ง พ.ศ.2472).

แลนดอน, มาร์กาเร็ต. แอนนาที่พระเจ้ายุทธยา. แปลโดย อ.สนิทวงศ์ พระนคร :
สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, 2508.

วงษาธิราชสันนิท, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. นิราศพระประธม. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์
ทองช่าระ, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2469. (พิมพ์แจกในการ
พระกรุณาพระราชทาน มหาอำมาตย์โท พระราชวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ อุป-
นายก ราชบัณฑิตสภา หอพระสมุดวชิรญาณ ณ วัดคุลีธาราม พ.ศ.2469).

วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง. บุรพทิศามนัสธรรม. พระนคร : โรง-
พิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473. (พิมพ์เนื่องในงานทำบุญ 50 วันพระศพพระเจ้า
พี่นางเธอ พระองค์เจ้าจุฑารัตนราชกุมารี เมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ.2473).

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระประวัติศรีสเล้า. พระนคร :
โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467. (พิมพ์แจกในงานฉลองโรงเรียนมัชฌิมศึกษา
เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2467).

วิชาการ, กรม. แนวพระราชดำริแก้รัชกาล. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,
2527.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์,
2531.

เวงค์, เคลาส์ และโรสเซนแบร์ก, เคลาส์ (รวบรวม). เยอรมันมองไทย. พระนคร :
สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2520.

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดยพันเอกนิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ
: บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530. (รัฐบาลในสมเด็จพระปรมินทร-
มหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์กุลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในพระราชพิธี
บำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพ
ครบ 200 ปี วันอังคารที่ 31 มีนาคม พุทธศักราช 2530).

แวลส์, เคนเนท อี. ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย ค.ศ. 1828-1958. พระ
นคร : สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2521.

ศิลปากร, กรม. จดหมายเหตุเรื่องเชื้อเจมบริก เข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ
พ.ศ. 2393. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466. (พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ณ พระ
เมรุท้องสนามหลวง เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2466).

_____ . จดหมายเหตุ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1
ตลอดจนรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯเคล็ดเมลล์, 2457.

_____ . จดหมายเหตุเรื่องทูตอเมริกันเข้ามาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393. พระนคร
: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466. (พระนางเจ้าสุทธมาลมารศรี พระราชเทวี
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์ใน
การบำเพ็ญพระกุศล เมื่อปีกุน พ.ศ. 2466).

- _____ . จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดี๋ย กับจดหมายเหตุของหมอบรัดเล.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แพร่การช่าง, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงสุนทรเสนี (ร้อยเอก อ้น อมาตยกุล) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2512).
- _____ . จินตามณี เล่ม 1-2 กับ บันทึกเรื่องหนังสือจินตามณี และจินตามณี ฉบับพระเจ้าบรม-
โกศ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, 2512.
- _____ . ศิลปากร, กรม. เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : บริษัท จันวาณิชย์ จำกัด, 2526. (คุณหญิงทัศนาวลัย ศรีสงคราม พิมพ์ถวายเนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษา ของสมเด็จพระเจ้านางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา พุทธศักราช 2526.)
- _____ . ชีวิตและความเป็นอยู่ในสยาม ในทัศนะของชาวต่างประเทศ. กรุงเทพฯ : ประชาพานิช, 2524.
- _____ . ตำราสรรพคุณยา ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท. [ม.ป.ท.], 2533. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางไขศรี ทองธิว ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ วันอาทิตย์ที่ 29 กรกฎาคม 2533).
- _____ . บันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง. แปลโดย นันทนา ตันติเวสส์. กรุงเทพฯ :
หจก. ไอเดี่ย สแควร์, 2532.
- _____ . บันทึกรายวันของเทาเซนด์ แฮร์ริส. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์การศาสนา, 2515.
- _____ . ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.
- _____ . ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.
- _____ . ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

- _____ . ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2408-2411. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- _____ . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 13. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2462. (พิมพ์แจกในงานศพ นางสุน์ชาติโอสถ ปีมะแม พ.ศ.2462).
- _____ . ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, 51, 52. [ม.ป.ท.], 2534. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสุดา พันธุ์คงชื่น ณ ฌาปนสถาน กรมตำรวจ วัดศรีศกเทพ วันที่ 22 สิงหาคม 2534).
- ศิลปากร, กรม. ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507.
- _____ . ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก. สระบุรี : โรงพิมพ์กองทัพบก, 2531. (กรมยุทธศึกษาทหารบก จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในการสัมมนาผู้นำหน่วยทหารทั่วประเทศ 23 - 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2531 ณ ศูนย์การทหารม้า จังหวัดสระบุรี).
- _____ . ประวัติและผลงานของชาวต่างชาติในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท ประชาชน จำกัด, 2533.
- _____ . พงศาวดารราชินีกุลบางช้าง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย สศเส, 2457. (พิมพ์แจกในงานศพพระยาสุรนาทรเสนี (เป้า สวัสดิ์-ชูโต) พ.ศ.2457).
- _____ . พระบรมราชาบาทพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และพระบรมราชาธิบาย เรื่องสามัคคี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : บริษัท จันทวิมล จำกัด, 2526. (คุณหญิงทัศนาวลัย ศรสงคราม พิมพ์ถวายเรื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษา ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ยุทธการาช 2526).
- _____ . พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2518. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จันทวิมล, 2518. (นายณรงค์ กองบุญมา เจ้าของพิมพ์ถวายเป็นที่ระลึกวันสมเด็จพระปิ่นเกล้า 7 มกราคม 2528).
- _____ . พระราชนิพนธ์พระบาทดลก อธิบายว่าด้วยยศเจ้า ตำนานการเลิกอากรบ่อนเบี้ย และหวาย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศุภมิตร, 2534. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางประมวญ ประดิษฐ์สุวรรณ ณ เมรุวัดธาตุทอง วันอาทิตย์ที่ 15 ธันวาคม พุทธศักราช 2534).

- ศิลปากร, กรม. พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2505. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 12 กรกฎาคม 2505).
- _____ . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. ธนบุรี : ป.พิศนาคะ-
การพิมพ์, 2506.
- _____ . พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์-
คลังวิทยา, 2516.
- _____ . พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้านการต่างประเทศ.
กรุงเทพฯ : บริษัท จินนาพิชย์ จำกัด, 2534. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราช-
ทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้า วงศ์านุวัตร เทวกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส วันพฤหัสบดีที่ 24 เมษายน พุทธศักราช 2534).
- _____ . เมืองประเทศราชของสยามในสมัยรัตนโกสินทร์. แปลโดย นันทนา ตันติเวสส.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตศิลป์, 2528.
- _____ . รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 4)
ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2507. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานฌาปนกิจศพ นายโฆสิต เวชชาชีวะ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วัน
ที่ 27 เมษายน พุทธศักราช 2507).
- _____ . ราชสกุลวงศ์. พระนคร : โรงพิมพ์มหาดไทย, 2507. (พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ ของนายเนย อิศรางกูร ณ อยุธยา ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ 1 พฤศจิกายน, 2507).
- _____ . เรื่องเซอร์ฮอนโบว์ริง เข้ามาเมืองไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศ
สยาม เมื่อปี พ.ศ. 2398. แปลแต่งโดย นางเพ่ง พ,ป, บุณนาค. [ม.ป.ท.],
2502. (ตามข้อความในหนังสือรายวัน ของเซอร์ฮอนโบว์ริง ตั้งแต่วันที่ 24
มีนาคม ถึงวันที่ 25 เมษายน).
- ศิลปากร, กรม. เรื่อง ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ฉบับมีพระรูป. พระนคร : โรงพิมพ์
ลหุโทษ, 2474. (มหาอำมาตย์โท เจ้าพระยาสุมนมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์) พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ ท่านน้อย เปาโรหิตย์ ผู้มารดา ณ สุสานหลวงวัดเทพ-
ศิรินทราวาส เมื่อปี มะแม พ.ศ. 2474).

- ____. เรื่องพระราชานุกิจ. พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2489. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในการพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ๗ วันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2489).
- ____. ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ. 2 เล่ม. ธนบุรี : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.
- ____. เสนาบดีมหาดไทยและนครบาล. พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2477. (สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักด์ศจี พระวรราชชายา โปรดให้พิมพ์ในงานทำบุญ 100 วันศพ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) ๗ วันศุกร์ที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2477).
- ____. หนังสือเรื่องเชอแจมส์บรุก. พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, 2453.
- ____. อธิบายราชินิกุลบางช้าง. (ฉบับชำระใหม่และพิมพ์ครั้งที่ 3). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471.
- ____. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดยนายไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. หม่อไทย ย่าไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521.
- ส. ชรรมยศ (นามแฝง). พระเจ้ากรุงสยาม. พระนคร : โรงพิมพ์ ส.สง่า, 2475.
- ส. พลายน้อย (นามแฝง). พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์, 2530.
- สมภพ จันทรประภา. แผ่นดินที่สาม. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครม 200 ปี วันอังคารที่ 31 มีนาคม พุทธศักราช 2530).
- สมพงษ์ เกரியงไกรเพชร. ทูตอังกฤษในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : ประจักษ์-การพิมพ์, 2521.
- สมมตอมรพันธ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2461.
- สรโรจ แสงวิเชียร. ศิริราชร้อยปี ประวัติและวิวัฒนาการ. กรุงเทพฯ : บริษัท วิคเตอร์เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2531 (คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล จัดพิมพ์เพื่อเป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสศิริราชมีอายุครบร้อยปี วันที่ 26 เมษายน พุทธศักราช 2531).

สมภพ จันทรประภา. แผ่นดินที่สาม. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2530. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี วันอังคารที่ 31 มีนาคม พุทธศักราช 2530).

สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ช้างเผือก, 2529.

สวัสดี จันทน์, น.อ. นิทานชาวไร่ เล่ม 4. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2509.

_____ . นิทานชาวไร่ เล่ม 6, 7, 8. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2516.

สายชล วรรณรัตน์และคณะ. หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528. (เอกสารประกอบการสัมมนาของโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ณ ตึกเอนกประสงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 16-17 กรกฎาคม 2528).

สีหศักดิ์สินทวงศ์, พระยา. ประวัติพระยาสีหศักดิ์สินทวงศ์. กรุงเทพฯ : อมรรการพิมพ์, 2525.

สุนทรী อาสะวีย์. บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : วิจารณ์เฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ.2431 ถึง พ.ศ.2457. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.

สุวพันธ์ สนิทวงศ์, ม.ร.ว. เรื่องข้าวของประเทศไทย. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันตรี หม่อมราชวงศ์สุวพันธ์ สนิทวงศ์ พ.ศ. 2470).

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงษ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-พ.ศ.2394 เล่ม 1. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2525. (คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช 2525)

เสฐียรโกเศศ. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.

เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, รวบรวม. ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 1-7. พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมล, 2478.

เสกก่อน ศุภโสภณ. ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับพัฒนาการ. 2 เล่ม. พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, 2511.

โสมกัต เทเวศร์. เจ้าฟ้าจุฑามณี. พระนคร : วัชรินทร์การพิมพ์, 2513.

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. บุคคลสำคัญในการพัฒนาห้องสมุดไทยในรอบ 80 ปี (พ.ศ.2448-2528).

กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2529. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสหอสมุดแห่งชาติครบ 80 ปี วันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ.2528)

เหตุการณ์ตอนต้นรัชกาลที่ 4. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475. (เจ้าภาพพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ปิวอก พ.ศ.2475).

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง ศิริสุข และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

อนุমানราชชน, พระยา. บันทึกความรู้ ภาค 3. [ม.ป.ท.], 2502. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันโทขุนพิริขัฐยุทธโยธา (พูน เทชะบุรณะ) ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2502).

เรื่องภาษีอากร และการค้าสำเภาส้มก่อน. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเซหม, 2489. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในการสถาปนากิจศพ นางชะอ้อม ภิญาวัฒน์ ณ เมรุวัดอนงคาราม ธนบุรี วันที่ 5 มกราคม พ.ศ.2490).

อำพัน คัลทวารธนะ. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระปวเรนทรามาสมหิเศรสังสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จันทนาพาณิชย์, 2518 (หนังสือที่ระลึกวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 มกราคม 2518)

อำรุง โทมลวรธนะ. เจ้าฟ้ามงกุฎแห่งกรุงสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4). พระนคร : โรงพิมพ์พัฒนาการพิมพ์, 2506.

วารสาร

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "ผู้นำแต่ละรุ่นในประวัติศาสตร์ไทย". วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 3 เล่มที่ 3 (พฤษภาคม 2517) : 94-116.

นิธิ เอี้ยวศรีวงศ์. "200 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย และทางข้างหน้า". ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 7 ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์ 2529) : 104-120.

สู่ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย. ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 (มกราคม 2531) : 42-60.

รัตนพร เศรษฐกุล. "ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างเชียงใหม่และเชียงใหม่ จนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19" วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีที่ 12 ฉบับที่ 1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2526) : 18-41.

วิไลเลขา ถาวรธนสาร. "ผู้นำไทยสมัยรัชกาลที่ 3 กับการรับวัฒนธรรมตะวันตก" ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 8 ฉบับที่ 11 (กันยายน 2530) : 116-128.

สุด แสงวิเชียร. "นายแพทย์ บรัดเลย์ กับการนำการแพทย์แผนปัจจุบันสู่ประเทศสยาม ในสมัยรัตนโกสินทร์" ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 6 ฉบับที่ 9 (กรกฎาคม 2528) : 104-126.

อัศศิริ ธรรมโชติ. "สมาชิกบางกอกกรีตอร์เดอ์ หนังสือพิมพ์ของหมอบลัดเลย์" ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 2 ฉบับที่ 12 (ตุลาคม 2524) : 27-34

วิทยานิพนธ์

จุรีรัตน์ เกียรติมาพันธ์. บทบาททางด้านการเมืองและการปกครองของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามาหา-มาดา กรมพระยามารยาทรพีภักดิ์ ระหว่าง พ.ศ. 2411-2429. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ. การปรับปรุงกองทัพของไทยตามแบบตะวันตก ตั้งแต่ พ.ศ. 2394-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

สมัยโอม สุนทรสวัสดิ์. การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ทางภาคเหนือของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2439-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

ชาญชัย วรรณวงศ์. การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่าเฉพาะเรื่องยุทธศาสตร์และยุทธวิธีทางการทหาร พ.ศ. 2300 - พ.ศ. 2397. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

ฉัสชา เลหาศิรินาถ. การสลายตัวของรัฐแบบจารีตในลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง : สิบสองพันนา พ.ศ. 2369-2437. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

- นฤมล ชีร์วัฒน์. พระราชดำริทางการเมือง ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
 วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, 2525.
- ปิยนาก นิโครธา. บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่
แต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2416).
 วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหา
 วิทยาลัย, 2513.
- ปิยนาก บุญนาค. แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริเยวงศ์
(ช่วง บุญนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึง รัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ปริญญามหา-
 บัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ผ่องพันธ์ สุภัทรพันธ์. การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า. วิทยานิพนธ์
 ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
 2511.
- พรพรรณ จงวัฒนา. กรณีพิพาทระหว่างเจ้านครเข็ญใหม่กับคนในบังคับอังกฤษอันเป็นเหตุให้
รัฐบาลสยามจัดการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2401-2445). วิทยานิพนธ์ปริญญา
 มหามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- พงศ์ธิดา เกษมสิน. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์.
 วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหา
 วิทยาลัย, 2531.
- พอใจ ถมชา. บทบาทของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ : ศึกษากรณีการเจรจาตกลงในหนังสือ-
สัญญาเกี่ยวกับสุราษฎร์กับนานาประเทศ พ.ศ. 2424-2429. วิทยานิพนธ์ปริญญามหา-
 บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- ยุวดี ตปนีฮากร. วิวัฒนาการของการแพทย์ไทยตั้งแต่สมัยเริ่มต้น จนถึงสิ้นสุครีรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติ-
 ศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- รัตนพร เสรษฐกุล. ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2416-2480).
 วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, 2524.

- ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475.
 วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย, 2522.
- วารุณี โอสถารมย์. การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญามหา-
 บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- ศรีศักดิ์ ชูสวัสดิ์. ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตน-
โกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- ศรีสุพร ช่างสกุล. ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368-
2464). วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
- สำนิตย์ เพชรกาฬ. บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจ ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า-
อยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหา-
 วิทยาลัยศิลปากร, 2522. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สุกัญญา บำรุงสุข. อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยา-
 นิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหา-
 วิทยาลัย, 2525.
- สุดา เพียรธัญกรณ์. อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์
 ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
 2527.
- สุพรรณิ กาญจนันธุติ. บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
 วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507.
- สุพรรณิ เฝิงแสงทอง. พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง : การเมืองไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416). วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชา
 ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- สุวีรัตน์ สวัสดิ์. บทบาทของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ต่อการ
แพทย์และการสาธารณสุข (พ.ศ. 2456 - 2468). วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต
 ภาควิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.

- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475. วิทยาลัยนิพนธ์ปริณายามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- อัญชลี สุธาชัยห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยาลัยนิพนธ์ปริณายามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ภาษาต่างประเทศ

- Bowring, Sir John. The Kingdom And People of Siam. 2 vols. London : Oxford University Press, 1969.
- Bradley, William L. Siam Then. California : William Carey Library, 1981.
- Campbell, J.G.D. Siam in the Twentieth Century. London : Edward Arnold, 1904.
- Feltus, George Haws, ed. Abstract of the Journal of Rev. Dan Beach Bradley, M.D., Medical Missionary in Siam 1835-1873. Cleveland : Multigraph Department of Pilgrim Church, 1936.
- Gutzlaff, Karl. Journal of Three Voyages along the Coast of China, London : F. Westley, 1834.
- Harris, Townsend. The Complete Journal of Townsend Harris. New York : Doubleday, Doran & Company, 1930.
- John, St. Spencer. The Life of Sir James Brooke, Rajah of Sarawak. London : Blackwood and Sons, 1879.
- Leonowens, Anna. The English Governess at the Siamese Court. London : Arthur Barker Ltd., 1954.
- "Siamese Theory and Practice of Medicine", in Bangkok Calendar for the year 1865. pp. 54-95 n.p., 1865.

Snidvong, Neon. The Development of Siam's Relations with Britain and France in the Reign of King Monkut 1851 - 1868. Ph. D. dissertation, London University, 1967.

Vella, Walter F. Siam Under Rama III (1824-51). New York, 1957.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก.

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวงษาสนิท เลื่อนเป็นกรมหลวงวงษาศิราชสนิท

คำประกาศ

ทรงพระราชดำริที่ว่า กรมหมื่นวงษาสนิท เป็นพระเจ้าน้องยาเธออันสนิทชิดชอบพระ
อัชฌาไศรย ประกอบไปด้วยพระปรีชาเฉลียวฉลาดชำนาญในสรรพกิจงานกิจทั้งปวง ภูมิ
และชอบ ประกอบคนดีแลชี้ว่าใช้ตามศิลปศาสตร์วิชาคุณให้ได้ราชกิจ แลเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย
รอบคอบทั่วไป ในวิธีที่จะจัดแจงพยุหบาทยาศตรากระบวณแห่งนั้นให้สำเร็จพระราชประสงค์ แล
ถูกต้องตามโบราณราชประเพณีทุกสิ่งทุกประการ แล้วยังประกอบด้วยพระวิริยภาพทรงอุตสาหเอา
พระไทยใส่ในพระราชวัดตานุวัตรโดยข้อสัจสุจริต ควรจะเป็นเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ จึงมีพระบรม
ราชโองการ มาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรงสั่ง ให้เลื่อนพระนามพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
วงษาสนิท ขึ้นเป็น กรมหลวงวงษาศิราชสนิท จงเจริญพระชนมายุ วรรณะศุขพละ ศิริสวัสดิ์
เทอญ

เจ้ากรม	เป็นหลวงวงษาศิราชสนิท	
ให้ทรงตั้ง	ปลัดกรม	เป็นขุนพิณจินทร ให้เจริญอายุวรรณะ
	สมุห์บัญชี	เป็นหมื่นกำจรใจราชฉวี
ศุขพละ	ทำราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป	เทอญ

ที่มา กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงษานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ เติลิมล์, 2457),

ภาคผนวก ข.

พระราชหัตถเลขาพระราชทานนามสกุล "สนิทวงษ์"

(พระตราประจำพระองค์)

วันที่ 2 กรกฎาคม 2456

ถึง เจ้าพระยาวงษาขุนประพัทธ์

จดหมายซึ่งมีมาขออนามสกุลนั้นได้รับแล้ว ฉันมีความยินดีและเต็มใจ ที่จะให้นามสกุลตามปรารถนา

ฉันได้ไตร่ตรองดูแล้ว เห็นว่าผู้ที่ เป็นเชื้อพระวงศ์เจ้านายควรจะใช้พระนามเจ้านายองค์ที่เป็นต้นสกุลนั้นเป็นนามสกุล จึงจะเป็นสวัสดิมงคล และผู้ที่ เป็นเชื้อพระวงศ์เจ้านายมาขออนามสกุลฉัน ก็มักจะเลือกให้ตามพระนามแห่งเจ้านายผู้เป็นต้นสกุล ถ้าใช้พระนามเดิมได้ก็ใช้ แต่ในกรมหลวงวงษาธิราชสนิทนั้น พระนามเดิมท่านชื่อ "นวม" ถ้าจะใช้เป็นนามสกุลก็ดูไม่สู้จะเหมาะนัก ฉันจึงสังเกตดูตามแบบที่ทุกกระหม่อมของฉันได้ทรงมาไว้แล้ว คือพระนามพระองค์เจ้าสายก็มีสร้อยว่า "สนิทวงษ์" และพระนามองค์หญิงเภาวภาคีก็มีสร้อยว่า "พงษ์สนิท" ดังนี้

บัดนี้ฉันจึงขอให้นามสกุลเจ้าพระยาวงษาขุนประพัทธ์ว่า "สนิทวงษ์" (เขียนเป็นตัวอักษรโรมันว่า "Sanidvongs") และนามนี้ให้ใช้ได้ทั่วไปสำหรับบรรดาหม่อมหลวง ผู้สืบสกุลตามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิททั่วไป

ขอให้สกุลสนิทวงษ์มีความเจริญรุ่งเรือง ได้มียศบรรดาศักดิ์สมที่เป็นสกุลเจ้านาย และมั่นคงอยู่ในกรุงสยามนี้ชั่วกาลปาวสาน

(พระบรมนามาภิไธย) วัชรราช ปร.

ภาคผนวก ค.

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท

กรมหลวงวงษาธิราชสนิททรงทราบ

ตั้งแต่หลวงจงพยุหถือตรา ว่าด้วยเรื่องบอกเมืองเชียงใหม่ขึ้นมาแล้ว พระศรีสทเทพ
กลับลงมาเอาหนังสือของเขากับขวดจีนรูปน้ำเต้ามาให้ได้รับแล้ว

ตั้งแต่แรมเดือนยี่มาจนแรมเดือนสาม ฉันคอยจะฟังข่าวเขาดมเขาถึงหนังสือ บอก
ทุกวันที่หาใครได้ข่าวไม่ ยังมีที่หมายว่าจะได้ฟังก็แต่เมื่อหลวงจงพยุหกลับมาเกือบปลายเดือนสี่
ฤาอย่างไรไม่แน่ ฉันคิดไปถึงการครั้งเมื่อฉันบวชอยู่นั้น เมื่อไปเที่ยวไกล ๆ ถึงเมืองเหนือฤา
กลางทะเลทางกรุงหลายวัน จะวิตถึงพระศรีสุริเยนทรามาตย์เมื่อท่านยังอยู่ ฤาหาบนแลลูกเต้า
ของตัวฤาศิษย์ที่อยู่ทีกินของตัวนั้นน้อยดอกไม่ใคร่มี คิดถึงแต่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวนั้นแลมากกว่าผู้อื่นสิ่งใด เปนความสัตย์จริงเพราะท่านเปนหัวใจแผ่นดิน ท่านเปน
ศุขสบายพระไทยอยู่แล้ว พวกพ้องแลที่อยู่อาศัยของฉัน ที่อยู่ในแผ่นดินของท่านก็จะเป็นปรกติ
อยู่หมด อนึ่งอยากจะฟังข่าวราชการแผ่นดิน ว่าเดี๋ยวนี้ในกรุงฤาในพระราชวังมีเหตุการณ์อะไร
บ้าง ท่านทรงโปรดปรานฤาขัดเคืองใครบ้าง เพราะสิ่งไรบ้าง การอะไรก็ขอความอะไรเกิด
บ้างอยากทราบนัก คอยไต่ถามเรื่องขึ้นเรื่องลงแลคนที่เชื่อได้ไปจากกรุงไม่ขาด ถ้าได้หนังสือ
ฝากข่าวราชการแต่ใคร ๆ ไปสักฉบับหนึ่งดีใจยิ่งกว่าได้ของฝากอย่างอื่น ๆ อีก จนครั้งโน้นฉัน
จะมีที่ไปที่ข้างไหนหลายวันก็สั่งให้คนสามคน คือ พระยาอภัยรณฤทธิ์ 1 พระนรินทรเสนี 1 พระ
อินทรเดช 1 พลัดเปลี่ยนกันคอยฟังราชการส่งหนังสือข่าวไปถึงเนื่อง ๆ จึงค่อยสบายที่ขวอยู่
นานได้ ถ้าได้ข่าวคราวการเงียบไปหลายวันก็ร้อนใจรำคาญนอนไม่ใคร่หลับ ต้องรีบกลับมา
เสียเร็ว ๆ การที่เป็นแก่ใจฉันเมื่อครั้งโน้นฉันใด ฉันเชื่อเป็นหนึ่งแน่ว่าจะเปนแก่ใจเธอ แล
กรมหมื่นภูษิตราชหฤทัยฉันนั้น เธอคงจะคิดถึงตัวฉันมากกว่าคิดถึงครอบครัวบุตรภรรยา จะคอย
ฟังการข้างกรุงเปนนิจ ถ้าได้ข่าวคราวทางวันไปก็จะไม่สบาย ถึงเจ้าพระยาสมรราช พระยา
ศรีราชฤทธิไกรแม่ทัพนาสกอง บางคนที่มีราชการเปนธุระทำวาลจริง ๆ ก็คงจะเป็นคล้ายกัน

ฉันเห็นว่าต่อเมื่อมีเหตุแล้วจึงจะให้คนถือท้องตราขึ้นไปแจ้งราชการนั้นระยะที่ห่างนัก อนึ่ง ฉันเองแลคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ ก็อยากจะได้ใครฟังข่าวราชการข้างกองทัพว่าอย่างไรบ้างนั้นเป็นนิจครั้นจะสั่งขึ้นไปว่าให้เธอเขียนใบบอกให้คนถือลงมาแจ้งราชการบ่อย ๆ เล่า ก็จะไปบอกคนในกองทัพ เพราะให้มาคราวหนึ่งก็ต้องให้มาหลายคนจึงมาได้ จะคอยรับแต่ใบบอกที่ส่งต่อ ๆ มาตามเมืองรายทางก็ไต่ถามไล่เลียงหนังสือบอกไม่ได้ จึงคิดจัดแจงมหาดเล็กบุตรสกุล ที่จะมีพาหนะพอไปได้ 4 คน คือ นายจ่าง 1 นายสุจินดา 1 นายไชยขรรค์ 1 นายพิจาร์ณสรพรภิกข 1 เพื่อจะให้พลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาฟังราชการข้างกองทัพแลแจ้งข่าวราชการข้างกรุงแก่เธอทราบเนื่อง ๆ เธอแลฉันก็จะสบายทั้งสองข้าง คนหนุ่ม ๆ ที่ขึ้นมาก็จะได้คืนเคสราชการนอกกรุงไว้ ครั้นฉันให้นายพิจาร์ณสรพรภิกขถือขึ้นมาก่อน เพื่อจะได้กลับลงไปแจ้งราชการลำดับหลวงจงพยุหไม่ห่างนัก

บัดนี้ฉันวิตกนักด้วยเรื่องเสปียงอาหารด้วยการป็นฟ้าฝนฤดูคลาสสิ่งเกตุน้ำท่าผิดเคืองเข้าปลาอาหารมีราคาขึ้นไปทั่วทุกบ้านเมืองในประเทศไทยรู้อยู่ด้วยกัน ฝ่ายเมืองลาวก็เป็นบ้านเมืองอยู่ในลำนน้ำเดียวกัน ถึงเธอบอกมาว่าที่เมืองแพร่ไม่เป็นอะไรนักก็ดี ก็ยังวิตกอยู่ว่าคงจะเป็นฟ้าฝนน้อยผิดปรกติทุกปีซึ่งมีมาแต่หลัง วิไชยราชบุตรไพรบ้านพลเมือง ๆ เขาก็ดีเราก็ดี ก็ยอมคอยที่จะหวาดหวั่นพรันพริงด้วยโทษ 3 ประการ คือการทัพศึก 1 การความไข้ 1 เข้ายากหมากแพง 1 เมื่อเห็นฝนไม่ตกตามฤดูแต่สักถึงเดือน คนที่ไม่มีเข้าภูมีย้อยก็พากันตื่นซื้อเข้าถูกแพงไม่เพราะกลัวจะอด คนที่เข้ามากดราคาหวงเข้าไว้ขายให้แพง ด้วยเห็นเป็นที่จะได้เงินมาก ผู้ที่ซื้อด้วยกลัวจะอดอยากซื้อบ้าง ภูมีย้อยแต่เดิมเล็กน้อยทั้งผู้ที่มีเข้ามากอยากขายแพง ก็หวงแหนดหนักหนาในเวลาเช่นนี้ เพราะฉันนั้นฉันวิตกว่าเมื่อกองทัพเรายกขึ้นมาในปีนี้ที่ฟ้าฝนเป็นวิปริตมาก ลาวก็พาโลรื่องว่าขัดสนเสปียงอาหาร ถึงการเราสืบคู้รู้แล้วว่า เข้าเขามีอยู่พอใช้ก็จะแบ่งเอามาเป็นเสปียงเลี้ยงกองทัพเราได้ ผู้ที่หวงไม่ยอมให้ด้วยเหตุที่ว่าแล้วนั้นเมื่อเรารีดนาทาเ็นเข้าก็จะเห็นเป็นอันทำให้ร้อนรนไปจะเป็นเหตุให้แตกร้างเสียใจหม่นหมองด้วยเห็นว่าฉันแต่พอได้เป็นเจ้าของดินขึ้นใหม่ ๆ ก็คิดโลกลามจะเอาบ้านเมืองลาวไกล ๆ มาเป็นเมืองขึ้น ให้กองทัพรีบยกขึ้นไปในเพลเข้ายากหมากแพงไม่รู้สุขทุกข์ของราษฎรว่าขัดสนฝ่ายแม่ทัพที่ขึ้นมาเล่าก็คิดจะเอาแต่บำเหน็จความชอบ แต่เจ้านายของตัวไม่มีกรุณาจะเออลาวเป็นหนึ่งนำไฟให้ไปตายในการรบแลตายด้วยอดอยากก่อนไทยดังนี้เป็นแน่ เหตุการณ์นี้เธอจึงคำริห์คู้ให้มาก ฉันจะคิดมาให้ไกลตา เธอมีปัญญาแลได้ขึ้นมาเห็นลาวเองแล้วจะคิดอย่างไรอย่าให้มันเสียใจแตกร้างนักนั้นจึงจะดี

ที่จริงนั้นการครั้งนี้ เป็นห่วงที่ช่องคราวที่ฝ่ายเราจะทำกับเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง เพราะมีการรบพุ่งข้างเมืองพม่าแลกระบถจีนเมืองยูนหนองแสดแคนฮ้อ แลพวก 12 พันนาก็ยัง หยุกหยิกกันไม่ตั้งตัวคิดในปีนี้ แต่ว่าหลาวไพรพลเมืองถาแมนถึงลาวผู้ตีที่ไหนมันจะรบบรู้การงาน เมืองไกล มันก็จะยังมีถือพม่าว่าเป็นใหญ่ คงจะไล่อังกฤษไปเสียเร็ว ๆ แล้วมาเป็นที่พึ่งแก่ เชียงตุงถากะไรนั้น แลถึงมันจะรู้บ้างก็โดยธรรมชาติใจลาวทั้งปวงมันไม่อยากได้เกียรติยศจะ แผลอาณาเขตของเราออกไปเหมือนใจเรานั้นจะเอาแต่ความสุข ถึงความสุขที่ไทยได้ให้มันมา มากแต่ก่อน ด้วยไม่ได้กะเกณฑ์ค่าราชการถากเก็บส่วยไร่ไปเหมือนพม่าทำแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็ จะไม่มีสติปัญญาที่มันจะเทียบเคียงคิดเห็นระกุกบุญคุณของเรา ถึงลางที่คิดเห็นจะเป็นการของ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไป เพราะฉันพึ่งได้แผ่นดินใหม่ มันยังไม่รู้ใจว่าจะทำ อย่างไรแก่มันต่อไปข้างหน้า เธอจงคิดอ่านชี้แจงเสียให้ลาวผู้ตี ๆ เขารู้การที่จริง ๆ นั้นไว้ มาก ๆ จะได้ช่วยตอบแก้ไขค่าไพร่พรันพริ้งนินทาบ้างกระมัง

ข้อราชการซึ่งจะพึงสั่งในครั้งนี้ได้มีในท้องตราแลจดหมายของคุณพระยาศรีสุริยวงษ์ แล้ว ความที่ว่ามาด้วยเรื่องคำอังกฤษลูกค้าเมืองเมาะตำเลิมมีในหนังสือพิมพ์ว่าด้วยการเมือง เชียงใหม่ นั้น อย่างไรให้อธิบายในกองทัพนั้นจะเข้าหลาว เธอจงอ่านเองแล้วคิดอ่านตริตรอง แด่กับเจ้าพระยาสมรราช แลผู้ใด ๆ ที่จะเปนเพื่อนคิดได้ราชการจริง ๆ นั้นเกิด การอังกฤษรบ กับพม่า¹ ถ้าคนที่เมืองไกล ๆ ไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่รู้กำลังพม่าว่าตั้ง แด่เสียเมืองแก่อังกฤษในปีวอกลศก 1186 มานั้นแล้ว จะมีที่ได้ทุนรอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหน ก็หาไม่เลยนั้น ก็จะคิดเห็นไปบ้างว่าชรอยพม่าเดี๋ยวนี้ จะมีกำลังเจริญขึ้นกว่าครั้งแผ่นดินเจ้า จักโกทำศึกกับอังกฤษครั้งนั้นแล้ว ถึงอังกฤษที่ตั้งอยู่ใกล้พม่ารอบด้าน คือ ข้างเมืองเบงคลา เมืองกะแธ เมืองอัสสัมด้านเหนือ เมืองยะไข่ ด้านตะวันตก เมืองเมาะตำเลิม เมืองทวาย เมืองมฤท เมืองตะนาวข้างตะวันออกเจียงใต้ใกล้เขตแดนทุกทิศก็ดี ชรอยพม่าจะรู้เปนแน่ว่า อังกฤษจะมีกำลังถอยน้อยกว่าตัวลง ถึงแม้เป็นเมืองจำนนมาถึง 29 ปีแล้ว ครั้งนี้จึงคิดพร้อม ใจกันต่อสู้อังกฤษอีก แลซึ่งใครจะเห็นไปตั้งนี่นั้นผินนัก เห็นจะมีแต่ความคิดลาวเชียงตุงเชียงรุ่ง

¹ เวลานั้นอังกฤษกำลังรบกับพม่าครั้งที่ 2

ลาวพวนบ้างกระมัง แต่ที่จริงนั้นการครั้งนี้ก็เกิดเหตุขึ้นเพราะ ไร่อย่างหนึ่ง ฆัดสนอย่างหนึ่งของพม่า เพราะแต่เดิมเจ้าเมืองย่างกุ้งถือว่า ลูกค้าฝรั่งเสสอเมริกา ไม่ได้อยู่ได้ร่วมธงของอังกฤษ เป็นแต่ลูกค้ามาท่าทาง ๆ เห็นจะมีอำนาจน้อยจึงท่าข่มเหงตามอำเภอใจตัวด้วยเข้าใจว่าอังกฤษจะไม่เอาเป็นฐานะพวกแขกเทศลูกค้าที่อยู่ได้ร่วมธงอังกฤษก็สำคัญเสียหมิ่น ๆ ว่าแขกคอกมิใช่อังกฤษ จึงข่มเหงเอาอาณาประโยชน์ของตัวไม่กลัวจะเกิดความ ครั้นเมื่อเจ้าเมืองฝรั่งเสสไปวาทกับเมืองอังกฤษ ว่าเมืองพม่าอังกฤษได้มาทำสัญญาไว้แต่ก่อนให้อังกฤษต่อว่าความลูกค้าฝรั่งเสสได้ ถ้าไม่ต่อว่าฝรั่งเสสจะขมมารกับพม่าเอง ฝ่ายอังกฤษกลัวเมืองพม่าจะเป็นของฝรั่งเสส เข้ามาคั่นกับเขตรแดนบ้านเมืองทั้งหวงของอังกฤษที่จะได้ตั้งไว้ใกล้เคียงพม่ารอบด้านนั้น จึงรับพระสั่งให้เจ้าเมืองเบงคลามาต่อว่าเมื่อบังคับเจ้าวิลาศลงมาถึงเบงคลาแล้ว ลูกค้าอเมริกันและลูกค้าแขกเทศเป็นอันมาก ก็มาเข้าฟ้องเข้าอีก เจ้าเมืองเบงคลาจึงให้หนังสือมาถึงเจ้าอังวะแลให้กอมโมโดลาบาตมาต่อว่าที่ย่างกุ้งจะให้พม่าใช้เงินให้ลูกค้า ตามฟ้องที่ว่าพม่าเก็บริบเอาสิ่งของเขามา ฝ่ายพม่าไม่ยอมเสียเงินคิดแก้ไขด้วยความคิดบ้าง ว่าถอดเจ้าเมืองย่างกุ้งทำโทษให้แล้ว ที่จะชำระเงินทองให้ไม่เป็นฐานะเจ้าอังวะ ๆ ตั้งเจ้าเมืองย่างกุ้งมาผิดก็ได้ถอดทำโทษให้อังกฤษแล้วไปแล้วกัน ที่เงินทองเกี่ยวข้อนั้น ใครเอามากก็ไปเอากับคนนั้นเกิด ครั้นอังกฤษไม่ฟังว่าข่มขู่ต่อว่าไปไม่เลิกแล้วเสีย ก็ไม่ใคร่ออกมาหา พาโลผู้มาว่าเป็นคนเมาสุรา มีหนังสือไปเบงคลาว่าให้เปลี่ยนคนเจรจาความเมืองมาใหม่ คิดอุบายขวาง ๆ ไปโดยฤทธิ์โง่งมทั้งนั้น ครั้นเจ้าเมืองเบงคลาโกรธแต่งกองทัพมา ครั้นจะยอมก็ต้องเสียใช้ค่าทันทที่ขมมากมาชนัก ไม่มีเงินจะใช้จึงต้องคุะกะทำทาสไป แลต่อผู้ไปตามจน ครั้นภายหลังฟังดูก็เห็นว่าไพร่พลพม่าแลแม่ทัพนายกองข้างพม่าทั้งปวงไม่เต็มใจสู้ ฆัดเจ้าไม่ได้ก็มาฝ่ายเจ้าเล่าก็ไม่ได้ยินว่าใช้สติปัญญาปฏิบัติตามเหตุผล คิดเอาแต่การคร่ำจะกดขี่พม่าที่อยู่ในอาณาตนาให้มาต่อสู้ด้วยกลัวอาณาอย่างเดียว จนแม่ทัพคนหนึ่งซึ่งเจ้าอังวะจะเอาโทษว่าสู้อังกฤษไม่ได้นั้น หนีมาเข้าด้วยอังกฤษเสียกับคนในกองทัพสัก 100 เศษ แลฟังข่าวดูได้ยินว่า พวกเมืองอังวะเมื่อได้ยินว่าในทัพอังกฤษเกิดความไข่มกลางราก็ดีใจ ว่าเทวดาช่วยข้างพม่าถาเมื่อแอดมิราลออสเตรเลียแม่ทัพเรือผู้ใหญ่ในอังกฤษมาป่วยตายลงที่เมืองปรอน เห็นเรืออังกฤษทุกลำชักธงกิ่งเสาเสาร้าโศก คำนับกันตามธรรมเนียมเขา ก็ดีใจว่าแม่ทัพอังกฤษตายเสียแล้ว เห็นจะไม่มีการบัญชาการ จะกลับเป็นคุณข้างพม่า ฟังคุณี่แต่การโง่ ๆ บ้า ๆ ทั้งนั้น เมื่อรบครั้งก่อนพม่าคอยสู้อังกฤษอยู่ได้แต่คุมเหงหลายวัน ครั้นนี้ไม่ได้ยินสักแห่งหนึ่งว่าพม่าต่อสู้อังกฤษอยู่ได้เข้าจนห้าชั่วโมงเลย ฉันทาคคเนการว่าในเมืองอังวะครั้งนี้ ถ้าทัพอังกฤษจนใกล้เข้าไป ที่จะมี

ใครมาเกลี้ยกล่อมยินยอมทำสัญญาเหมือนครั้งก่อนเห็นจะไม่มี เจ้าอังวะเมื่อเต็มทีเข้า ก็เห็นจะเป็นคู่ร้ายไม่ได้เรื่อง จนเขาจับฆ่าเสีย ฤมาส่งให้อังกฤษอย่างเจ้าลังกา ฤาจะลาบวช จะหนีจะฆ่าตัวตายเสีย เมื่อเป็นดังนี้ผู้ที่รับเป็นเจ้าแผ่นดินพม่าต่อไปเห็นจะไม่มี เพราะไม่มีกำลังจะต่อสู้อังกฤษ แลทุนรอนจะไกลเกลี้ยเกลี้ยกล่อมให้ความแล้ว ก็คงจะวุ่นกันไม่ช้าวันในปีนี้เป็นแน่ แต่ข้างฝ่ายอังกฤษนั้นเขามาทำศึกครั้งนี้ก็ไม่อยากได้เมืองอังวะดอก ฤาจะเอาชนะเอาเงินใช้ฤาเขตรแดนใกล้ทะเลเป็นที่ค้าขายเท่านั้น เมื่อเมืองพม่าอังวะเป็นดังว่าเขาจะทำอย่างไรนั้น ฉันยังคาดการไม่ถูกเลย ยังไม่รู้จักความคิดเขา

แต่ฝ่ายเราครั้งนี้ เพราะเหตุที่มีศึกพม่ากับอังกฤษดังว่ามานี้ การที่เราประสงค์จะเอาไชยชนะแก่เมืองเชียงตุงนั้น ก็เป็นการเข้าช่องแคบ อยู่ในระหว่างจำมัดเข้าเงาะในปีนั้นจริง ๆ จะรู้ที่ทำอะไร เพราะว่าเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านได้ให้เมืองเชียงใหม่ไปทำไว้ครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ช้าพอสิ้นแผ่นดินท่านลงมา เรามาได้แผ่นดินถ้าจะนิ่งเสียไม่คิดอ่านต่อไปให้สำเร็จก็จะเสียเกียรติยศ นานาประเทศราชที่ไม่รู้จักความเก่า ก็สำคัญว่า เราฉลาดมีอำนาจน้อยกว่าท่าน ไม่ทำการทักสิกงสงครามได้ ถ้าพม่าไม่มีความกับอังกฤษ ฤาเป็นความที่วากแล้วกันเสียไม่ร้อยหรือยิบเอิ้น เมื่อไทยมีกับเชียงตุงเขาก็คงให้กองทัพมาช่วย การก็จะมากไปหน่อยหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ควรเราจะทำให้ได้ด้วยมานะ รักษาเกียรติยศ แลจะได้ทำขุนนางของเราให้เคยการทักสิกไว้ไม่ให้สิ้นสูญคุณรู้คุณเคยการสงคราม ก็ถ้าพม่าได้ต้องรบกับอังกฤษมาจนร้อยหรือเสียริ้วแลเขตรแดนแล้วจึงเสวีความกัน เมื่อเป็นฉนั้น การก็เป็นที่ข้างเรามากขึ้น แต่ถ้าปีนี้ฝ่ายเราไม่สบายฟ้าฝนไม่บริบูรณ์เสบียงอาหารขัดสนเราจะงดรอรวบรวมเสบียงอาหารต่อไปอื่นสบายสะดวกแล้ว จึงจะทำได้ผิดการไปต่อไปอื่นก็ควรแลการครั้งนี้เมืองอังวะเขตรแดนพม่าข้างเหนือก็เป็นไช้หนักงอมแล้ว ที่จะไม่ตลอดไปจนปีหน้า ถ้าเราจะว่าจะทำแก่เมืองเชียงตุงยังไม่ได้ในปีเพราะขัดสนฝืดเคืองเสบียงอาหาร จะผิดการว่าต่อไปหน้า ดังเขอว่าแก่ฉนั้นครั้งหนึ่ง ที่ฉนั้นไม่ได้เป็นแน่ เพราะถ้าอังกฤษเขาได้เขตรพม่าชิดเชียงตุงเข้ามาทางเหนือแล้ว เราจะยกไปตีเชียงตุงทีหลัง พวกลาวเชียงตุงก็จะหวังเข้าพึ่งอังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็ไว้ตัวเป็นคนตีมีคนในประเทศใกล้เคียงเป็นที่รัก ทำใจคิดว่าจะไม่ให้คนในประเทศใกล้เคียงเป็นเชลยแก่กัน ถ้ารับเอาตุระเชียงตุงมีหนังสือเข้ามาต่อว่าไต่ถามแลห้ามปรามฝ่ายเราไม่ให้ทำกับเชียงตุงด้วยสำนวนเช่นว่าตามลวงนำไว้ในหนังสือพิมพ์ กับที่ว่าด้วยเชียงใหม่ที่สูงชันไปแล้วนั้น การของเราก็จะขัดข้องเสีย แลเมื่อเป็นไปไต่ดังนี้หัวเมืองลาวประเทศราชของเราทั้งปวงก็จะหมิ่นประมาทเราได้ ก็จะเกิดความร้อยหรือไปเร็วที่เดียวหาก

นักหนา ในคำที่มีในท้องตราที่ให้พระศรีสหเทพถือขึ้นมา ได้สั่งขึ้นมาว่าถ้าพวกฮ้อมมาว่ากล่าวห้ามกองทัพเราไม่ให้ทำแก่เมืองเชียงตุง เพราะว่าเคยค้าขายกับฮ้อม เข้าของเกี้ยวค้างกันอยู่ จะว่าโยเซซึกเข้าให้เสียราชการตามประสงค์เราไป ก็ให้เธอคิดอ่านโต้แย้งอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วรีบเอาราชการตามประสงค์ของเราจงได้นั้น ซึ่งจะสั่งเธอมาดั่งนี้ก็ได้นั้น แต่เมื่อเงินฮ้อมมาว่า ขัด ถ้าหากว่าอังกฤษมาขัดแล้ว ก็ยากที่เดี๋ยวจะบังคับเธออย่างก่อนไม่ได้ เพราะฉนั้นคิดดูให้ดี อย่าเป็นคนใจเสาะเพราะเสปียงอาหาร ตริตรองการให้รอบคอบเบื้องหน้าเบื้องหลังนั้นเกิดเธอ จะว่าพูดมาฮ้อมสาวเป็นนักหนา ไม่บังคับบัญชาชี้ขาดอะไรไปสักคำเป็นน้ำท่วมทุ่งไป ก็จะทำให้ชี้ขาดไปอย่างไรได้ด้วยการไกลตา ได้ฟังข่าวมาก็แต่ว่ายเดินทัพอยู่ ว่าด้วยเสปียงอาหารในหัวเมืองลาวเล่า เธอกับเจ้าพระยาสมรราชบอกมาก็ไม่ต้องกัน ช้างเธอว่ามาสองครั้งแล้วว่าไม่ เป็นไรพอจะให้ไปกันได้ แต่เจ้าพระยาสมรราชไปปรับสมอ้างอำยลาวนครลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ ว่าลาวว่าจริงจะให้ฉันทัดสินอย่างไร คิดกันดูให้ดีเถิด ฉันทัวใจแก่เธอมาแล้ว

อนึ่งว่าด้วยเรื่องช้างพวกเชียงรัฐสิบสองพันนานั้น ฉันทคิดว่าแต่ก่อนเราก็ได้ว่าแก่อุปราชมหาไชยว่า เราไม่โลภอยากได้บ้านเมืองสิบสองพันนา และจะใคร่กักขังครอบครัวของอุปราชแลมารดาไว้หนักหามิได้ แต่จะใคร่ได้แต่เกียรติยศให้ราชบุตรผู้เป็นเจ้าเมืองเชียงรัฐ มาค่านับอ่อนน้อมขอมารดาอุปราชมหาไชยแลครอบครัวไปโดยเคารพแล้ว จะยอมให้ไปจากเมืองหลวงพระบางแลเมืองน่านโดยสะดวก ถึงเมื่อพระยาประวิไชยแลท้ายพระยาฤ ซึ่งนางปั้นแก้วมารดาอุปราชใช้ลงมาหาฉันทเมื่อการพระบรมศพนั้น ฉันทก็ได้ว่ากำชับขึ้นไป แต่ว่าให้คิดให้ราชบุตรมาค่านับเราเป็นเกียรติยศ อย่าให้อายน้อยหน้าพม่าเท่านั้น คำนี้ก็ไปออกจากปากฉันทที่เป็นเจ้าแผ่นดินแล้วพวกลาวลื้อก็ได้ยินไปแลได้มีในท้องตราไปเมืองน่านเมืองหลวงพระบางกับอุปราชมหาไชยเมื่อเขาแรกขึ้นไปนั้น ความก็ฮ้อมอิงไปในพวกครอบครัวลาวลื้อ จนเขาก็ได้มีหนังสือสรรเสริญเราไปถึงพวกเมืองเชียงรัฐแล้ว แลครั้งนี้ถ้าเธอจะคิดรุกไปตีเมืองเชียงรัฐก่อนเชียงตุงเอาเสปียงอาหารเป็นกำลังตั้งไว้ในบอกลงมา ตามความคิดพระยาน่านว่า เธอเห็นชอบราชการด้วยนั้น ถ้าจะทำแก่เมืองเชียงรัฐด้วยรื้อนอกรุกบกวณไม่มีเหตุที่ควรก็คว่นทำแล้วนั้น ฉันทก็อาษอดสูแก่พวกลาวลื้อมันจะติเตียนได้ว่า เป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่ เพื่อลงมันด้วยการไม่จริงตั้งว่าแก่มันแต่ก่อน อนึ่งการที่เราเริ่มจะยกทัพขึ้นไปครั้งนี้ก็มีกิตติศัพท์ว่า จะไปทำแก่เมืองเชียงตุงแห่งเดียวดอก เพราะฉนั้นใจฉันทรักแต่การเกลี้ยกล่อมแล้วโลภให้ได้มาโดยนวลฤาจนใจในที่ของราชบุตรเจ้าเมืองเชียงรัฐผู้เดียว อย่าให้การเป็นว่าเราเพื่อลงอุปราชมหาไชยพี่น้องเขาให้ตายใจ แล้วยกไปกดขี่ข่มเหงเอาจึงจะควร อนึ่งถึงเมืองเชียงตุงก็ดี เบื่อกองทัพ

เราจะยกไปตีให้ถึงก็ขัดเสียบียงอาหารแล้วหากว่าจะไปตลอดมิได้ ก็ให้คิดมีหนังสือไปเกลี้ยกล่อม
 มหานครให้เข้ามาเราเสียแปดเกียรติยศ ถ้าการอย่างไรในระหว่างนี้พอจะสำเร็จได้เพราะ
 เที่ยงตรงเดี๋ยวนี้จะคิดพึ่งพามากไม่ได้ แลการที่เรายกขึ้นไปเป็นทัพใหญ่ก็อ้ออิง ถ้าพวกเชียงตุง
 ต้น ๆ หน้อยหนึ่งก็เห็นจะเข้ามาหาเรากระมัง ฯ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่มา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหลวง
 วงษาธิราชสุนทร", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องใน
 งานฉลองครบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521
 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 51-60.

ประวัติผู้เขียน

นางสาวอรวรรณ ทรัพย์พลอย เกิดเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2508 ที่จังหวัดนนทบุรี สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จากคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เมื่อปีการศึกษา 2529 และเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2530 ปัจจุบันรับราชการในตำแหน่งนักอักษรศาสตร์ 3 ฝ่ายประวัติศาสตร์ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย